

مراحل انس با قرآن در صحیفه سجادیه

نگارش: احد داوری^۱

چکیده

قرآن کتاب نجاتی که از طرف خداوند برای هدایت بشر نازل شده و مسلمانان برای رسیدن به مقام شایسته خود باید با آن الفت بگیرند و کسی در این وادی موفق است که دست به دامان ائمه اطهار علیهم السلام بزند و راه های انس را از آنها بیاموزد که همتا و همپای قرآن هستند، با توجه شرایط خاصی زندگی امام سجاد علیه السلام، بویژه بعد از ماجرای عاشورا و کنترل شدید حکومت جبار اموی، بی شک بررسی مراحل انس با قرآن در صحیفه سجادیه، نتایج قابل توجهی را به دست خواهد داد؛ زیرا حداقل بیانگر این نکته خواهد بود که در سخت ترین شرایط هم می توان با قرآن مانوس شد.

نویسنده با نگرش به مساله فوق به بررسی مراحل انس با قرآن کریم در صحیفه سجادیه پرداخته است که به خاطر محتوای عالی و عمق معانی آن مورد توجه علمای بزرگ شیعه در قرون اخیر شده است. به همین منظور با مفهوم شناسی انس، قرآن و صحیفه سجادیه به ذکر مراحل انس با قرآن کریم از دیدگاه امام زین العابدین علیه السلام در صحیفه پرداخته است. با این توضیح که با بررسی عملکرد شخص امام در زندگی، مراحل عملی انس امام سجاد علیه السلام با قرآن کریم را به ترتیب اینچنین بر شمرده است: قرائت و ختم قرآن کریم، به کار بردن آیات قرآن در هنگام سخن و دعا، عمل به آیات قرآن و زندگی کردن با قرآن. همچنین با مذاقه در عبارات صحیفه به عنوان یک متن علمی، هفت مرحله برای انس با قرآن کریم تبیین کرده و آنها را مراحل نظری انس با قرآن از دیدگاه امام سجاد علیه السلام نامیده است که عبارتند از: اعتراف به آسمانی بودن قرآن کریم، استماع قرآن، تلاوت آیات قرآن، تدبر در آیات قرآن کریم، عمل به آیات قرآن، رعایت حقوق شایسته کتاب خدا و امانت داری وحی پروردگار.

واژگان کلیدی: انس، قرآن، امام سجاد علیه السلام، صحیفه سجادیه، دعا، تلاوت، استماع، تدبر، عمل.

۱- مقدمه

از هر گوشه و کنار محیط زندگانی ما نغمه‌ای برخاسته که ناشی از تضاد فکری و مکتبی است که لزوم تیز بینی و جداسازی سره از ناسره را هویدا می‌کند، از طرف دیگر قرآن تنها کتاب نجاتی که از طرف خداوند برای هدایت بشر نازل شده و اینک در دسترس ماست، و ما باید همچون فرزندی که با مادرش مانوس است با آن انس و الفت بگیریم. اما این انس به طور قطع مراحل و مراتبی دارد که هر فردی نمی‌تواند تمام آن مراحل را شناسایی کند، و کسی در این وادی موفق است که دست به دامان ائمه اهل بیت علیهم السلام بزند که همپا و همتای قرآن بوده و بهتر از دیگران به این راه‌ها آشنايند.

البته ائمه طاهرين عليهم السلام، با توجه به شرایطی که داشتند هر کدام به تناسب، مراحل را برای انس با قرآن ذکر کرده اند که در جای خویش نیکوست؛ اما امام سجاد علیه السلام در شرایط خاصی زندگی می‌کرد، بویژه بعد از ماجرای عاشورا و کنترل شدیدی که حکومت جبار اموی بر امام و اهل بیت پیامبر برقرار کرده بود؛ امام به ناچار راه دعا را در پیش گرفت؛ آن حضرت شرایط و موقعیت اجتماعی زمان خود را در صحیفه سجاده‌یه چنین توصیف کرده است:

فَكَمْ مِنْ عَدُوٍّ اَنْتَضَى عَلَيَّ سَيْفَ عَدَاوَتِهِ، وَ شَحَذَ لِي ظُبَّةَ مَذِيَّتِهِ، وَ اَزْهَفَ لِي شَبَابَ حَدَّةِ، وَ دَافَ لِي قَوَاتِلَ سُومِهِ، وَ سَدَّدَ نَحْوِي صَوَائِبَ سِهَامِهِ، وَ لَمْ تَنْمُ عَنِّي عَيْنُ حِرَاسَتِهِ، وَ اَضْمَرَ اَنْ يَسُوْمِنِي الْمَكْرُوَّةَ، وَ يَجْرَعَنِي زُعَاقَ مَرَارَتِهِ ... وَ كَمْ مِنْ بَاغٍ بَغَانِي بِمَكَائِدِهِ، وَ نَصَبَ لِي شَرَكًا مَصَائِدِهِ، وَ وَاكَلَ بِي تَفَقُّدَ رِعَايَتِهِ، وَ اَضْبَأَ اِلَيَّ اِضْبَاءَ السَّبْعِ لِطَرِيدَتِهِ اِنْتِظَارًا لِانْتِهَازِ الْفُرْصَةِ لِغَرِيْبَتِهِ، وَ هُوَ يُظْهِرُ لِي بَشَاشَةَ الْمَلَقِ، وَ يَنْظُرُنِي عَلَيَّ شِدَّةَ الْحَقِّقِ. (دعای ۳۹ بند ۵ الی ۸)

پس چه بسا دشمنی که شمشیر دشمنیش را در برابر من از نیام بر کشیده و لبه تیغش را برای من تیز کرده و تیغهاش را برای من صیقل داده و زهرهای مرگبارش را برای من با آب مخلوط ساخته و مرا در برابر تیرهایی که هرگز بخطا نمی‌روند هدف قرار داده و چشم نگاهبانش هیچگاه از من برداشته نشده و نخفته است و در دل خواسته که شرّ و بدیم به من برسد و قصد نموده که از آب تلخ و ناگوار آن شرّ به من بنوشاند ... و چه بسیار ظالمی که با مکر و حيله بر من ستم نمود و در برابر من دام شکارش را گسترانید و مراقبت و جستجویش را بر روی من متمرکز ساخت و در کمین من نشست آنسان که درندگان در کمین شکارشان می‌نشینند و در انتظار به چنگ آوردن فرصت برای شکار طعمه خویش‌اند در حالیکه دشمن من در ظاهر به من روی خوش نشان می‌دهد و تملق می‌گوید و در عین حال با خشمی تند به من نگاه می‌کند.

از آنجایی که بر طبق اعتقاد شیعه ائمه عليهم السلام ماموریت هدایت انسانها در تمام جنبه‌های مادی و معنوی را دارند و قلمرو ماموریتشان جسم و جان و دنیا و آخرت است؛ لذا باید سهمی بسیار بزرگ از علم وراثتی داشته باشند تا بتوانند به خوبی از عهده انجام این مسئولیت برآیند و حتی می‌توان گفت: نخستین شرط برای تصدی مقام امامت علم و آگاهی و دانش است نسبت به تمام معارف دینی و نیازهای مردم و آنچه در امر تعلیم و تربیت و هدایت و اداره جوامع انسانی لازم است و بدون چنان علمی این مسئولیت هرگز به انجام نمی‌رسد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷؛ ج ۹ ص ۱۱۶ و ۱۱۷)

با توجه به این شرایط سخت و علم وراثتی امام و کتابی که از ادعیه امام زین العابدین علیه السلام به دست ما رسیده است، بی-شک بررسی مراحل انس با قرآن در صحیفه سجاده‌یه، نتایج قابل توجهی را به دست خواهد داد؛ زیرا حداقل بیانگر این نکته خواهد بود که

در سخت ترین شرایط هم می توان با قرآن مانوس شد؛ بویژه اگر عملکرد خود امام در انس با قرآن را نیز مورد بررسی قرار دهیم. با این توضیح در این مجال بر آنیم تا به بررسی مراحل انس با قرآن در صحیفه سجادیه بپردازیم.

۲- تبیین مفاهیم موضوع

درک وانتقال معانی، بدون به کارگیری الفاظ میسر نیست و تلقی غیرهمسان از واژگان موجب بروز مشکل در فهم مقصود می گردد؛ لذا گریزی نیست از اینکه برخی از واژگان که اهمیتی ویژه برای تحقیق دارند و در نوشتار مکرر به کار بسته شده اند، توضیح داده شوند تا معانی ای که نویسنده از آنها در ذهن دارد به همان صورت به خواننده منتقل گردد و فرایند انتقال پیام ناکام نماند، برای نیل به این مقصود در این قسمت به بررسی کوتاه واژه های «انس»، «قرآن» و «صحیفه سجادیه» می پردازیم.

۲-۱- انس

انس در لغت مصدری است به معنای الفت (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۳۱) و طمانینه بوده (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۴) و خلاف وحشت است (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۲) و این الفت به تناسب کاربرد گاهی مربوط به علم، گاهی عین و گاهی حس می شود (طریحی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۴۶). مثلاً وقتی گفته می شود: **فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَىٰ الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا** (قصص: ۲۹) یعنی موسی آتشی دید (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۵) و زمانیکه گفته می شود: **وَإِنبَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ (نساء: ۶)** یعنی رشد را در آنها یافتید (علم پیدا کردید یا حس کردید که رشد کرده اند) (طریحی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۴۶؛ ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۵)؛ لذا در لغت عرب زمانی که گفته می شود: انسست شخصا من مکان کذا، یعنی او را دیدم (فراهیدی، ۱۴۰۵، ج ۷، ص ۳۰۸) واژه انسان نیز ظاهراً از این واژه مشتق شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۹۵ و ۹۶؛ ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۶).

معنای انس در آیه **أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّىٰ تَسْتَأْذِنُوا** (نور: ۲۷) با توجه به روایاتی که آمده است (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۵ و ۱۶؛ طریحی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۴۶) به معنای انجام کاری است که با اهل خانه انس و الفت گرفته شود چه با اجازه گرفتن باشد، چه با تنحج و چه با سلام کردن.

۲-۲- قرآن

قرآن کتابی است نازل شده به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم (ابراهیم: ۱) که به آن فرقان (فرقان: ۱)، ذکر (نحل: ۴۴)، تنزیل (شعراء: ۱۹۲) و کتاب (مریم: ۱۶) نیز گفته می شود؛ کتابی است که بیانی برای مردم و رهنمود و اندرزی برای پرهیزکاران (آل عمران: ۱۳۸)، بینش بخش و رحمت برای قومی که یقین دارند (جاثیه: ۲۰)، حقیقتی یقینی (حاقه: ۵۱) که در حقانیت آن هیچ تردیدی نیست (بقره: ۲)، هیچ باطلی در آن راه ندارد (فصلت: ۴۲) و به آیینی راهبری می کند که پایدارتر است (اسراء: ۹).

۲-۳- صحیفه سجادیه

صحیفه در لغت به معنی کتاب است (جوهری، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۱۳۸۴؛ ابن اثیر، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۱۳؛ فیروز آبادی، ج ۳، ص ۱۶۱) یا چیزی که در آن نوشته می‌شود، (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۹، ص ۱۸۶) در اصل لغت نیز به «المبسوط من الشیء» اطلاق شده است، (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۷۶). برخی نیز در توضیح آن آورده‌اند که صحیفه به قطعه‌ای از پوست سفید یا ورقی است که بر آن می‌نویسند. (ابو هلال عسکری، ۱۴۱۲، ص ۲۳۲) در قرآن کریم نیز این واژه به صورت جمع یعنی «صحف» به کار رفته است؛ اگر چه جمع آن در لغت عربی به صورت صحف و صحائف و مُصحف- به کسر و ضم- نیز آمده است (محمد بن عبدالقادر، ۱۴۱۵، ص ۱۸۹):

- أَمْ لَمْ يُنَبِّأ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَى (نجم: ۳۶)

- إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى (اعلی: ۱۸ و ۱۹)

- وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ (تکویر: ۱۰)

- أُولَئِكَ تَأْتِيهِمْ بَيِّنَةٌ مَّا فِي الصُّحُفِ الْأُولَى (طه: ۱۳۳)

اما در اصطلاح: صحیفه سجادیه کتابی است شامل ۵۴ دعا از ادعیه امام سجاد علیه السلام که بنا بر آنچه در مقدمه آن آمده است، در سال ۵۱۶ هجری توسط محمد بن احمد بن عبد العزیز عکبری شنیده شده و او نیز آن را از ابومفضل محمد بن عبدالله بن مطلب شیبانی دریافت کرده است، مخاطب اصلی این ادعیه امام باقر علیه السلام و زید یعنی دو فرزند امام سجاد علیه السلام می‌باشند؛ اما آنچه که باعث توجه علمای بزرگ شیعه در قرون اخیر به این کتاب شده است؛ نه از حیث سند بلکه به خاطر محتوای عالی و عمق معانی آن است که آن عبارات را جز از امام معصوم علیه السلام متصور نمی‌دانند، اگرچه زبده آن را متواتر نیز می‌دانند. علامه مجلسی در بحار الانوار در این باره چنین می‌نویسد:

و لا شك لنا في أنها من سيد الساجدين، اما من جهة الاسناد فإنها كالقرآن المجيد و هي متواترة من طرق الزيدية ايضا، و اما من حيث العبارة فهي اظهر ان يذكر فهو كالقرآن المجيد في نهاية الفصاحة (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۷، ص ۱۵۹)

شکی نیست که صحیفه سجادیه از امام زین العابدین علیه السلام است که از جهت اسناد همانند قرآن مجید است و از طریق زبده متواتر می‌باشد و از جهت عبارات همچون قرآن مجید در نهایت فصاحت می‌باشد...

ذکر این نکته نیز لازم است که در این مقاله هر جا از صحیفه نام برده شده است، مراد صحیفه سجادیه موجود مشتمل بر ۵۴ دعا می‌باشد.

۳- مراحل انس با قرآن در صحیفه سجادیه

کسی می‌تواند مطالب صحیح و جامعی درباره مراحل انس با قرآن ارائه کند که از طرفی با صحیفه و امام سجاد علیه السلام آشنا باشد و عمق معانی احادیث و عبارات آن حضرت را درک کند همانطوری که در روایات نیز اشاره شده است: **وَلَا يَكُونُ الرَّجُلُ مِنْكُمْ**

فَقِيهَا حَتَّى يَعْرِفَ مَعَارِيضَ كَلَامِنَا وَ إِنَّ الْكَلِمَةَ مِنْ كَلَامِنَا لَتَنْصَرِفُ عَلَيَّ سَبْعِينَ وَجْهًا لَنَا مِنْ جَمِيعِهَا الْمَخْرَجِ (ابن بابویه، ۱۳۶۱، ص ۲) و از طرفی دیگر خود، مراحل انس با قرآن را درک کند و حداقل به آنها آگاهی اجمالی داشته باشد. آشنایی با صحیفه سجادیه و امام چهارم زمانی اهمیت بیشتری پیدا خواهد کرد که متوجه باشیم بر اساس حدیث متواتر ثقلین، اهل بیت علیهم السلام همپای قرآن هستند و همواره تا قیامت در کنار قرآن خواهند بود؛ لذا در تبیین حقایق قرآنی یا ارائه راه کارها و مراحل انس با کتاب آسمانی، دقیق ترین و بهترین روش ها و مراحل را بیان خواهند کرد. با این توضیح، می توان نگرش کلی صحیفه سجادیه به مراحل انس با قرآن کریم را در دو بخش عملی و نظری تشریح کرد.

۳-۱- مراحل عملی انس امام سجاد علیه السلام با قرآن کریم

منظور از مراحل عملی انس با قرآن کریم، عملکرد شخص امام سجاد علیه السلام در رابطه با موضوع است که خود امام در زندگانی روز مره خود تا چه اندازه ای با قرآن مانوس بوده است و با بررسی ادعیه صحیفه سجادیه (با توجه به موضوع مقاله) چه مرحله‌ای از انس را می توان در زندگی حضرت به دست آورد؟

۳-۱-۱- قرائت و ختم قرآن کریم؛ از ادعیه صحیفه به دست می آید که امام زین العابدین علیه السلام قرآن را تلاوت و

آن را بارها ختم می کرده است چنانچه دعای ۴۲ صحیفه بیانگر آن است که در طلوعه آن می فرمایند: **اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَعْتَنِي عَلَى خْتَمِ كِتَابِكَ...** با خدایا، تو مرا یاری کردی تا تلاوت کتابت را به پایان برم (دعای ۴۲ بند ۱). در برخی روایات نیز نقل شده است که آن حضرت صوتی نیکو داشت: **كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ صَ أَحْسَنَ النَّاسِ صَوْتًا بِالْقُرْآنِ** (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۱۶).

۳-۱-۲- به کار بردن آیات قرآن در هنگام سخن و دعا؛ بررسی مختصر محتوای صحیفه سجادیه بیانگر آن است

که آیات زیادی در هنگام دعا و سخن گفتن امام سجاد علیه السلام در بین عبارات صحیفه به کار رفته است؛ بی شک تلاوت قرآن در زندگی فرد تاثیر دارد لذا در سخنان فرد نمایان خواهد شد، همانطوری که علی علیه السلام می فرمایند: **مَا أَضْمَرَ أَحَدٌ شَيْئًا إِلَّا ظَهَرَ فِي فَلَتَاتِ لِسَانِهِ وَ صَفَحَاتِ وَجْهِهِ** (نهج البلاغه، حکمت ۲۶). به کار بردن آیات قرآن در صحیفه سجادیه نیز دو حالت مجزا خواهد داشت:

حالت اول: امام چهارم گاهی به کلام الهی بودن آیه قرآن اشاره کرده است مثلاً می خوانیم: **فَقُلْتُ وَقَوْلِكَ الْحَقُّ الْإِصْدَاقُ**

وَأُقْسِمَتِ وَقَسَمَتِ الْأَبْرُ الْأَوْفَى: (وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ) ثُمَّ قُلْتُ: (فَوَرَبَّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لِحَقُّ مِثْلَ مَا أَنْتُمْ تَنْطِقُونَ). (دعای ۲۹ بند ۴ و ۵)؛ پس چنین گفته ای - و گفتارت حق و صادق ترین است- و سوگند یاد کرده ای - و سوگندت راست ترین و رسا ترین است- «و روزی شما و آنچه بدان وعده داده شده اید، در آسمان است»، سپس فرموده ای: «پس سوگند به پروردگار آسمان و زمین، همانگونه که شما سخن می گوئید، این گفته حق است.» در این فراز صحیفه، آیات ۲۲ و ۲۳ سوره ذاریات به کار رفته است.

و نیز می خوانیم: فَكَانُوا كَمَا وَصَفَ فِي مُحْكَمِ كِتَابِهِ: (إِنَّهُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا) (دعای ۱ بند ۱)؛ و چنان می شدند که خداوند در کتاب استوار خود وصف فرموده است: «آنان جز به چارپایان نمانند، بلکه از آنان نیز گمراه ترند». که اشاره به آیه ۴۴ سوره فرقان دارد.

حالت دوم: امام سجاد علیه السلام عین متن آیه قرآن را در بین جملات سخنرانی بدون اشاره به آیه بودن به کار برده است، مثلاً در دعای اول می خوانیم: قَبْضُهُ إِلَى مَا نَدَبَهُ إِلَيْهِ مِنْ مَوْفُورِ ثَوَابِهِ أَوْ مَحْذُورِ عِقَابِهِ، لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا، وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى عَذْلًا مِنْهُ (دعای ۱ بند ۶)، به سوی آنچه فرا خوانده، از پاداش فراوان یا عذاب دردناک، راهی می سازد، تا از سر عدالت خود، آنان را که بد کرده اند به مقدار کردارشان کیفر دهد و آنان را که نیکی کرده اند، به نیکویی پاداش بخشد. در این عبارت بخشی از آیه ۲۳ سوره نجم به کار رفته است (لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا، وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى)

۳-۱-۳- عمل به آیات قرآن؛ برخی عبارات صحیفه بیانگر آن است که امام چهارم به بعضی آیات قرآن کریم عمل کرده است؛ مثلاً قرآن کریم می فرماید: إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (احزاب: ۵۶) و در جای جای صحیفه ملاحظه می شود که حضرت دعاهای خود را با صلوات آمیخته است و کمتر صفحه ای یافت می شود که صلوات بر محمد و آل محمد در آن نباشد.

۳-۱-۴- زندگی کردن با قرآن؛ در منابع حدیثی آمده است که امام سجاد علیه السلام می فرمایند: لَوْ مَاتَ مَنْ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَمَا اسْتَوْحِشْتُ بَعْدَ أَنْ يَكُونَ الْقُرْآنَ مَعِيَ (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۰۲) اگر تمام کسانی که در مشرق و مغرب هستند بمیرند (و من تنها باشم)، تا زمانی که قرآن همراه من است ترس و وحشتی نخواهم داشت. با این تاکید می فرماید که امام علیه السلام به اهمیت انس با قرآن داده اند در لحظه لحظه های زندگی خویش، علاوه بر تلاوت، ختم و عمل به آیات، با قرآن کریم زندگی کرده است و قرآن با گوشت و خون آن حضرت آمیخته شده است؛ از امام صادق علیه السلام نقل شده است که: مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ وَ هُوَ شَابٌ مُؤْمِنٌ اخْتَلَطَ الْقُرْآنُ بِلَحْمِهِ وَ دَمِهِ (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۰۳) هر کس در جوانی قرآن بخواند قرآن با گوشت و خون او آمیخته می شود.

دریافت حقیقت این موضوع با بررسی زندگانی دقیق امام سجاد علیه السلام قابل اثبات است، با این حال آنچه از صحیفه به دست می آید تعبیر و عبارات قرآنی است که در جای جای عبارات صحیفه به کار رفته است و می توان ادعا کرد که تمام عبارات صحیفه را می توان در متن قرآن یافت؛ البته مقتضای جمله، اعراب یا ضمیر آن با آیات قرآن متفاوت است ولی جمله کاملاً بیانگر آن است که آن حضرت با قرآن کاملاً مانوس بوده که حتی در انتخاب کلمات و عبارات از واژه های غیر قرآنی هم استفاده نکرده است، برای نمونه:

امام در سپاس و ستایش پروردگار می فرماید: أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بِلا أَوَّلٍ كَانَ قَبْلَهُ، وَ الْآخِرِ بِلا آخِرٍ يَكُونُ بَعْدَهُ (دعای ۱ بند ۱) که با آیه هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (حدید: ۳) تناسب محتوایی دارد.

همچنین امام در درود بر پیامبر خدا صلی الله علیه و اله و سلم می فرماید: **وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي مَنَّ عَلَيْنَا بِمُحَمَّدٍ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ دُونَ الْأُمَمِ الْمَاضِيَةِ وَالْقُرُونِ السَّالِفَةِ** (دعای ۲ بند ۱) که با آیه «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ» (آل عمران: ۱۶۴) هماهنگ است.

همچنین حضرت برای برطرف کردن اندوه ها چنین به در گاه خدا تضرع می کند: **يَا وَاحِدُ يَا أَحَدُ، يَا صَمَدُ، يَا مَنْ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدُ، اعْصِمْنِي وَطَهِّرْنِي** (دعای ۵۴ بند ۲) که با آیات سوره توحید هماهنگی کامل دارد.

خلاصه مطلب آنکه با توجه به محتوای صحیفه و مقتضیات کلام امام سجاد علیه السلام در آن به عنوان یک الگو مراحل زیر به ترتیب به عنوان مراحل انس عملی امام با قرآن در زندگی به دست می آید: قرائت و ختم قرآن، استفاده از آیات قرآن در زندگی روزمره، عمل به قرآن، زندگی با قرآن.

۳-۲- مراحل نظری انس با قرآن از دیدگاه امام سجاد علیه السلام

در عبارات صحیفه به عنوان یک متن علمی، مراحل برای انس با قرآن کریم ذکر شده است که اهمیت دو چندان دارد؛ زیرا مراحل عملی انس با قرآن کریم برای افراد خاصی که از تقوای بیشتری برخوردار هستند یا تناسب و سنخیت زیادی با امام معصوم دارند بیشتر کاربرد دارد (اگر چه باید به دلیل احادیثی همچون حدیث **لَكِنَّ أَعْيُنُنِي بِوَرَعٍ وَاجْتِهَادٍ وَعَقْفَةٍ وَ سَدَادٍ** (نهج البلاغه، نامه ۴۵) با پرهیزکاری و تلاش فراوان و پاکدامنی و راستی امام را الگو قرار داد؛ ولی مراحل نظری برای تمام مسلمانان کار برد دارد؛ بویژه که امام از مراحل ابتدایی تا نهایت کمال انس را ذکر کرده است که به شرح زیر می باشند (هر چند تعیین این مراحل نیز استقرایی و قابل بحث است).

۳-۲-۱- اعتراف به آسمانی بودن قرآن کریم؛ اولین مرحله مانوس شدن با قرآن کریم از دیدگاه امام سجاد علیه

السلام آن است که انسان اعتراف کند قرآن از طرف خداوند متعال نازل شده است و وحی آسمانی است؛ لذا می فرماید: **وَاجْعَلْنَا مِمَّنْ يَعْتَرِفُ بِأَنَّهُ مِنْ عِنْدِكَ حَتَّى لَا يُعَارِضَنَا الشَّكُّ فِي تَصَدِيقِهِ وَلَا يَخْتَلِجَنَا الزَّيْغُ عَنْ قَصْدِ طَرِيقِهِ** (دعای ۴۲ بند ۶)؛ و ما را از کسانی قرار ده که معترفند این کتاب از سوی توست، تا هیچ تردیدی در تصدیق آن به جنگ ما نیاید، و وسوسه انحراف از راه راست در دلمان راه نیابد.

نیز می فرماید: **أَمَّنْتُ بِكَ، وَصَدَّقْتُ رُسُلَكَ وَقَبِلْتُ كِتَابَكَ** (دعای ۵۲ بند ۶)؛ به تو ایمان آوردم و فرستادگانت را تصدیق کردم و کتابت را پذیرفتم.

آن حضرت در دعای ختم قرآن به این حقیقت به گونه ای دیگر اشاره کرده است، آنجا که می فرماید: **وَعَرَفْنَا بِرَحْمَتِكَ شَرَفَهُ وَفَضْلَهُ** (دعای ۴۲ بند ۶)؛ که بیان می کند شرف و فضیلت قرآن را در مرحله اول باید شناخت تا راه انس با قرآن فراهم گردد. و کسی که چیزی را نشناسد و به حقیقت آن را تصدیق نکند، ارزش آن را نخواهد دانست.

لازمه اعتراف به آسمانی بودن قرآن به نظر امام چهارم در تکمیل مرحله اول انس این است که به ظالمان در نابودی کتاب خدا کمک نشود؛ لذا می فرماید: **وَلَا تَجْعَلْنِي لِلظَّالِمِينَ ظَهِيْرًا، وَلَا لَهُمْ عَلَيَّ مَحْوٌ كِتَابِكَ يَدًا وَنَصِيْرًا** (دعای ۴۷ بند ۱۳۲)؛ مرا پشتیبان ستمکاران، و یار و مدد ارشان در محو کتابت قرار مده. (نیز ر.ک. دعای ۴۸ بند ۹)

۳-۲-۲- استماع قرآن؛ شنیدن قرآن در کنار تلاوت آن یکی از مراحل است که در تکامل انسان تاثیر دارد، بویژه اگر با

تصدیق نیز همراه باشد؛ در صحیفه اشاره ای گذرا به این موضوع شده است: **وَشِفَاءٌ لِمَنْ أَنْصَتَ بِفَهْمِ التَّصْدِيقِ إِلَى اسْتِمَاعِهِ** (دعای ۴۲ بند ۳)؛ شفاست برای آن که به قصد تصدیق به آن گوش سپارد.

۳-۲-۳- تلاوت آیات قرآن؛ تلاوت قرآن کریم بویژه با شرایط کامل در اوقات خاصی از شبانه روز مورد تاکید امام سجاد

علیه السلام است: **اجْعَلْ... رَهْبَتِي عِنْدَ تِلَاوَةِ آيَاتِكَ** (دعای ۴۷ بند ۱۲۲)؛ خوف و خشیتم را هنگام قرائت آیات قرار ده.

علاوه بر آن، دعای امام علیه السلام به هنگام ختم قرآن تاکید بر تلاوت و ختم قرآن می باشد... در فرازهایی از این دعا می- خوانیم: **اللَّهُمَّ فَإِذْ أَدَدْنَا الْمُعُونَةَ عَلَى تِلَاوَتِهِ، وَسَهَّلْتَ جَوَابِي أَلْسِنَتَنَا بِحُسْنِ عِبَارَتِهِ...** (دعای ۴۲ بند ۴)؛ بار خدایا، اینک که بر تلاوت قرآن یاریمان دادی و گره های زبانمان را با نیکویی عبارت های آن گشودی...

وَأَقِفْ بِنَا آثَارَ الَّذِينَ قَامُوا لَكَ بِهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَأَطْرَافِ النَّهَارِ حَتَّى تَطَهَّرَنَا مِنْ كُلِّ ذَنْسٍ بِيَتَّهِيْرِهِ، وَتَقْفُو بِنَا آثَارَ الَّذِينَ اسْتَضَاءُوا بِنُورِهِ، وَلَمْ يُلْهِهِمُ الْأَمَلُ عَنِ الْعَمَلِ فَيَقْطَعَهُمْ بِخُدْعِ غُرُورِهِ (دعای ۴۲ بند ۹)؛ ما را دنبال رو کسانی قرار ده که در ساعات شب و آغاز و انجام روز به تلاوت و عمل به قرآن مشغوند، تا با پاک کنندگی آن، ما را از هر آلودگی پاک گردانی و پیرو کسانی گردانی که از نور آن روشنایی گرفتند و آرزوهایشان آنان را از عمل صالح سرگرم نساخت، تا آنان را به نیرنگ و فریب از طاعت تو باز دارد.

همچنین در این دعا، حضرت از خداوند در خواست می کند تا قرآن در ظلمات تاریک شبها مونس برای حضرت باشد تا به ما بیان کند که در تاریکی جهل و فتنه ها نیز به قرآن مراجعه کنیم؛ مخصوصا دو جمله بعدی نیز این نکته را بیشتر تقویت می کند: **اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاجْعَلِ الْقُرْآنَ لَنَا فِي ظُلْمِ اللَّيْلِ مُنْسًا وَمِنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ وَخَطَرَاتِ الْوَسْوَاسِ خَارِسًا، وَلَا قَدَامِنَا عَنْ نَقْلِهَا إِلَى الْمَعَاصِي خَابِسًا** (دعای ۴۲ بند ۱۰)؛ بار خدایا بر محمد و آل او درود فرست و قرآن را در تاریکی های شب تار، مونس ما و از فریب های شیطان و وسوسه نگهبان ما فرمای و چنان کن که قدم های ما را از حرکت به سوی گناهان باز دارد.

۳-۲-۴- تدبیر در آیات قرآن کریم؛ اهمیت تفکر و تدبیر در آیات قرآن کریم تا اندازه ای است که عدم تدبیر در قرآن مورد

نکوهش قرار گرفته است: **أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا** (محمد: ۲۴)؛ برخی اشارات صحیفه سجادیه نیز وجود دارد که لازمه آن تدبیر در قرآن کریم است؛ از جمله در موقع حلول ماه رمضان چنین دعا می کند: **وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ مِنْ تِلْكَ السَّبِيلِ شَهْرَهُ شَهْرَ رَمَضَانَ... الَّذِي أَنْزَلَ فِيهِ الْقُرْآنَ هُدًى لِلنَّاسِ، وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ** (دعای ۴۴ بند ۳)؛ سپاس خدا را که یکی

از آن راه ها را ماه خود، ماه رمضان قرار داد... ماهی که در آن قرآن فرو فرستاده شد تا برای مردم هدایت و نشانه هایی روشن از هدایت و جدایی حق از باطل باشد. در این فراز هدایت مردم، فرقان بودن، با تدبیر کسب می شود و نیز در عبارت **وَجَعَلْتَهُ نُورًا نَهْتَدِي مِنْ ظُلْمِ الضَّلَالَةِ وَالْجَهَالَةِ بِاتِّبَاعِهِ** (دعای ۴۲ بند ۳) هدایت از گمراهی و جهالت به نور با تدبیر خواهد بود.

۳-۲-۵- عمل به آیات قرآن؛ آیات قرآن کریم تا زمانی که وارد زندگی انسان نشود اثر چندانی در انسان نخواهد گذاشت؛

در صحیفه سجادیه نیز به عمل به آیات اشاره شده است، البته در برخی موارد اقتضای جمله بیانگر عمل می باشد. از جمله:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَدِّمْ بِالْقُرْآنِ صَلَاحَ ظَاهِرِنَا (دعای ۴۲ بند ۱۱)؛ بار خدایا بر محمد و آل محمد درود فرست و به وسیله قرآن خیر و صلاح ظاهر ما را تداوم بخش.

وَجَنَّبَنَا بِهِ الضَّرَائِبَ المَذْمُومَةَ وَمَذَانِيَ الاخْلَاقِ (دعای ۴۲ بند ۱۲)؛ و ما را از خصلت های نکوهیده و خوی های پست بر حذر دار و فرقاناً فرقت به بَیْنِ حَلَالِكَ وَحَرَامِكَ، وَقَرَانًا اَعْرَبْتَ بِهِ عَن شَرَائِعِ اَحْكَامِكَ، وَكِتَابًا فَصَّلْتَهُ لِعِبَادِكَ تَفْصِيلاً (دعای ۴۲ بند ۲)؛ کتابی که فرقانی است و با آن حلال و حرام را از یکدیگر جدا نمودی و قرآنی است که با آن شرایع احکام خود را بیان کردی و کتابی است که آن را برای بندگان خود تفصیل دادی.

۳-۲-۶- رعایت حقوق شایسته کتاب خدا؛ پس از عمل به قرآن کریم، باید حق شایسته آن را به جای آورد تا انس به

مرحله بالاتری انتقال یابد؛ البته در تشریح «حق شایسته کتاب» و توصیف آن نظریات مختلفی می توان ارائه کرد ولی شاید بتوان ادامه بیان امام را بهترین نظر دانست آنجا که می فرماید: **فَاجْعَلْنَا مِمَّنْ يَرْعَاهُ حَقَّ رِعَايَتِهِ، وَيَدِينُ لَكَ بِاعْتِقَادِ التَّسْلِيمِ لِمُحْكَمِ آيَاتِهِ، وَيَفْرَعُ إِلَى الْاِقْرَارِ بِمُتَشَابِهِهِ وَمَوْضَحَاتِ بَيِّنَاتِهِ** (دعای ۴۲ بند ۴)؛ ما را از کسانی قرار ده که حق این کتاب را آن سان که شایسته است پاس می دارند و با اعتقاد تسلیم در برابر آیات محکمش تو را بندگی می کند و به اقرار کردن به آیات متشابه و دلایل روشن آن پناه می آورند.

یکی دیگر از مصادیق و توصیفات حقوق شایسته قرآن کریم، یاری ولی خدا در اجرای حدود کتاب خدا و شرایع و پیاده کردن سنت پیامبر می باشد: **وَ اَقِمَّ بِهِ كِتَابَكَ وَ حُدُودَكَ وَ شَرَائِعَكَ وَ سُنْنَ رَسُولِكَ** (دعای ۴۷ بند ۶۲)؛ توسط [ولیت] کتاب و حدود و احکام و سنت های پیامبرت را به پا دار.

۳-۲-۷- امانت داری وحی پروردگار؛ انس با قرآن کریم برای همه مسلمانان می باشد؛ چرا که برای همه مردم نازل

شده است، پس مراحل انس نیز باید متناسب با مقام و موقعیت افراد، متفاوت خواهد بود. آخرین مرحله انس با قرآن باید مرحله ای باشد که شایسته پیامبر گرامی اسلام به عنوان اشرف مخلوقات و دریافت کننده وحی همچنین جانشینان بر حق آن حضرت باشد. این مرحله زمانی اهمیت بیشتری پیدا می کند که متوجه این حقیقت باشیم که معصومان مدافعان واقعی کیان قرآن و ناطق آن هستند. امام سجاد علیه السلام در صحیفه به این مرحله نیز اشاره ای گذرا دارد، آنجا که بر پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم را به عنوان امین وحی

درود می فرستد تا نهایت مرحله انس را اینگونه بیان کند: **اللَّهُمَّ فَصِّلْ عَلَيَّ مُحَمَّدَ أَمِينِكَ عَلَيَّ وَحِيكَ، وَنَجِّبِكَ مِنْ خَلْقِكَ** (دعای ۲ بند ۳)؛ بار خدایا بر محمد که امین وحی خود و برگزیده آفریدگانت است درود فرست.

خلاصه مطلب اینکه مراحل نظری انس با قرآن کریم از نظر امام سجاد علیه السلام به ترتیب عبارتند از: اعتراف به آسمانی بودن قرآن، استماع قرآن، تلاوت آیات، تدبر در قرآن، عمل به آیات، رعایت حقوق شایسته کتاب آسمانی و امانت داری وحی الهی.

ع- نتیجه

قرآن تنها کتاب نجاتی که از طرف خداوند برای هدایت بشر نازل شده و ما باید برای رسیدن به مقام شایسته خود با آن انس و الفت بگیریم و کسی در این وادی موفق است که دست به دامان ائمه اهل بیت علیهم السلام بزند و راه های انس را از آنها بیاموزد که با توجه شرایط خاصی زندگی امام سجاد علیه السلام، بویژه بعد از ماجرای عاشورا و کنترل شدید حکومت جبار اموی، بی شک بررسی مراحل انس با قرآن در صحیفه سجادیه، نتایج قابل توجهی را به دست خواهد داد؛ زیرا حداقل بیانگر این نکته خواهد بود که در سخت ترین شرایط هم می توان با قرآن مانوس شد؛ بویژه اگر عملکرد خود امام در انس با قرآن را نیز مورد بررسی قرار دهیم.

انس در لغت مصدری است به معنای الفت و طمانینه بوده و این الفت به تناسب کاربرد گاهی مربوط به علم، گاهی عین و گاهی حس می شود و قرآن کتابی است نازل شده به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم که بیانی برای مردم و رهنمود و اندرزی برای پرهیزکاران و حقیقتی یقینی که در حقانیت آن هیچ تردیدی نیست و به آیینی راهبری می کند که پایدارتر است.

صحیفه در لغت به معنی کتاب است و در اصطلاح، صحیفه سجادیه کتابی است شامل ۵۴ دعا از ادعیه امام سجاد علیه السلام که مخاطب اصلی این ادعیه امام باقر علیه السلام و زید یعنی دو فرزند امام سجاد علیه السلام می باشند که به خاطر محتوای عالی و عمق معانی آن مورد توجه علمای بزرگ شیعه در قرون اخیر شده است.

با بررسی عملکرد شخص امام سجاد علیه السلام در زندگی در رابطه با مراحل انس با قرآن، **مراحل عملی** انس امام سجاد علیه السلام با قرآن کریم را به ترتیب می توان اینگونه بر شمرد: قرائت و ختم قرآن کریم، به کار بردن آیات قرآن در هنگام سخن و دعا، عمل به آیات قرآن و زندگی کردن با قرآن.

در عبارات صحیفه به عنوان یک متن علمی، **مراحل نظری** انس با قرآن از دیدگاه امام سجاد علیه السلام می نامیم که به ترتیب در هفت مرحله این چنین بر می شماریم: اعتراف به آسمانی بودن قرآن کریم، استماع قرآن، تلاوت آیات قرآن، تدبر در آیات قرآن کریم، عمل به آیات قرآن، رعایت حقوق شایسته کتاب خدا و امانت داری وحی پروردگار.

والحمد لله رب العالمین

کتابنامه

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه. (ترجمه: مکام شیرازی، ناصر و همکاران؛ ۱۳۷۵ش، تهران: دارالکتب الاسلامیه؛ چاپ اول).
- صحیفه سجادیه (ترجمه: شیروانی، علی؛ ۱۳۸۲ش، تهران- قم: دارالفکر؛ چاپ سوم:).
- ابن اثیر، مبارک بن محمد؛ ۱۳۶۴ش؛ **النهاية في غريب الحديث**؛ تحقیق: طاهر احمد الزاوی، محمود محمد الطنحی؛ ج۵؛ قم: موسسه اسماعیلیان؛ الطبعة الرابعة.
- ابن بابویه، محمد بن علی؛ ۱۳۶۱ش؛ **معانی الاخبار**؛ تحقیق: علی اکبر غفاری؛ قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم؛ ۱۴۰۵ ق؛ **لسان العرب**؛ ج۱۵؛ قم: نشر ادب الحوزة؛ الطبعة الاولى.
- ابوهلال عسکری؛ ۱۴۱۲ق؛ **معجم الفروق اللغویة**؛ تحقیق: موسسه النشر الاسلامی؛ قم: جامعه المدرسین؛ الطبعة الاولى.
- جوهری، اسماعیل بن حماد؛ ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م؛ **الصحاح، تاج اللغة و صحاح العربیة**؛ تحقیق: احمد عبد الغفار عطار؛ عجم؛ بیروت: دارالعلم للملایین؛ الطبعة الثانية.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م؛ **مفردات الفاظ القرآن**؛ تحقیق: صفوان عدنان داوودی؛ بیروت: دارالشامیة؛ دمشق: دارالقلم؛ الطبعة الاولى.
- طریحی، فخر الدین بن محمد؛ ۱۴۰۸ق؛ **مجمع البحرين و مطلع النیرین**؛ تحقیق: احمد حسینی؛ ج۴؛ [بی جا]؛ مکتب النشر الثقافة الاسلامیة؛ الطبعة الثانية؛ ۱۴۰۸ق.
- فراهیدی، خلیل بن احمد؛ ۱۴۰۵ق؛ **کتاب العین**؛ تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرایی؛ ج۹؛ قم: دار الهجرة؛ الطبعة الاولى.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب؛ **القاموس المحيط**؛ ج۴، [بی تا، بی جا، بی نا]
- قرشی، علی اکبر؛ ۱۳۷۱ش؛ **قاموس قرآن**؛ ج۷، تهران: دارالکتب الاسلامیة، چاپ ششم.
- کلینی، محمد بن یعقوب؛ ۱۳۶۵ش؛ **الکافی**؛ ج۸؛ تهران: دارالکتب الاسلامیة؛ چاپ چهارم.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ ۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م؛ **بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار الائمة الاطهار علیهم السلام**؛ ج۱۰؛ بیروت: موسسه الوفاء؛ الطبعة الثانية.
- محمد بن عبد القادر؛ ۱۴۱۵ق/۱۹۹۴م؛ **مختار الصحاح**؛ تحقیق: احمد شمس الدین؛ بیروت: دارالکتب العلمیة؛ الطبعة الاولى.
- محمد بن مکرم؛ ۱۴۰۵ق؛ **لسان العرب**؛ [بی جا]، نشر ادب الحوزة؛ الطبعة الاولى.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ ۱۳۷۷ش؛ **پیام قرآن** (تفسیر نمونه موضوعی)؛ ج۱۰؛ تهران: دارالکتب الاسلامیة؛ چاپ چهارم.